

Бондарева Олена,

Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

ORCID ID 0000-0001-7126-452X

e-mail: o.bondareva@kubg.edu.ua

<https://doi.org/10.28925/2412-2475.2021.17.11>

ЯК НАМ ДОСЛІДЖУВАТИ ІДЕНТИЧНІСТЬ?

(Рецензія: Фукуяма Френсіс. *Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості: моногр. / пер. з англ. Т. Сахно. К.: Наш формат, 2020. 192 с.*)

Запропонувати дослідникам-філологам своєрідну матрицю сучасного вивчення ідентичності/ідентичностей, створену філософом-інтелектуалом Френсісом Фукуямою і відтепер доступну українською у перекладі Тетяни Сахно, я наважилася насамперед з огляду на комплексну наукову тему «Типологія ідентичностей у художньому та критичному дискурсах», над якою сьогодні працюють мої колеги-філологи з Університету Грінченка. Адже і терміни «ідентичність» та «політика ідентичності» відносно нові, і підходи до гуманітарних рефлексій щодо ідентичності в сучасній Україні формуються насамперед у контексті постколоніального/посттоталітарного літературознавства, відповідно методологічна пропозиція не буде зайвою. Щоправда, Ф. Фукуяма наполягає, що безвідносно до безпосереднього вживання терміна сучасне розуміння ідентичності виникло в Європі часів Реформації, «коли суспільства почали модернізуватися», а трохи згодом «поширилося і прижилося практично в усіх суспільствах на планеті».

Від започаткування концепції «кризи ідентичності» американо-німецького психолога Еріка Еріксона ідентичність як наукова дефініція зазнала суттєвих змін: у термінології Еріксона 1950-х рр. позначався певний тип особистісної кризи, пов'язаний переважно з підлітковим віком, як наслідок зміни попередніх самоідентифікацій підлітків. Зараз терміном «ідентичність» оперують різні гуманітарні науки за межами психології: філософія, соціологія, культурологія, філологія, політологія, педагогіка, історія, соціальні комунікації, гендерні та постколоніальні студії тощо. Засобами різних наук піддаються аналізу та моделюванню ті невід'ємні характеристики людини, які сполучають, з одного боку, її персональну унікальність, а з іншого — приналежність до ширшої спільноти.

Френсіс Фукуяма дивиться на ідентичність як філософ і політичний історик, що дає йому

змогу працювати на полі «політики ідентичностей». Останнє словосполучення є взагалі відносно молодим терміном, який утвердився у 1970-х рр., став тиражуватися культурною політикою у 1980–1990-х рр. і розглядав практики об'єднання упосліджених груп людей (пригноблених, дискримінованих, колонізованих, скривджених), які боролися за свої легалізацію, самовизначення та визнання.

У передмові до цієї книги зазначено, що вона не була б написана, якби у листопаді 2016 р. Дональд Трамп не став президентом США, а буквально перед цим громадяни Великої Британії не висловилися на референдумі за вихід країни з Євросоюзу. Осмислюючи глобальні суспільні процеси, які у XXI ст. відбуваються поза попередньою логікою світового розвитку (сплеск старомодного націоналізму й політизованого ісламу; страх перед ісламістським тероризмом на європейському континенті; розмиті результати кольорових революцій; часткові форми визнання на підставі національності, релігії, раси, етнічної належності, гендеру та багато інших), філософ стверджує: «потреба людини у визнанні її ідентичності — основна ідея, що об'єднує багато процесів у сучасній світовій політиці».

Дослідник констатує, що «сучасне поняття ідентичності об'єднує три різні явища»: 1) тимос (універсальне особистісне начало, якому необхідне визнання); 2) розмежування внутрішнього і зовнішнього «Я»; 3) переконання в тому, що особистість моральніша, аніж суспільство. В основі ідентичностей Ф. Фукуяма бачить такі позиції: національність, етнічну належність, релігію, сексуальну орієнтацію, гендер. Уже ці дві більш-менш загальні рамки можуть бути своєрідною матрицею для літературознавчого прочитання художніх текстів, і особливо актуальним це вбачається у справі інтерпретації сучасної української літератури, яка бере на себе місію конструювати посттоталітарну, неколоні-

альну українську ідентичність, опрацювати ті питання і зони ідентичностей, якими майже не займаються влада і медіа.

Ідентичність, за Ф. Фукуямою, виростає із розмежування між внутрішнім «Я» (усвідомленням власної людської гідності, внутрішньої суб'єктної цінності) і зовнішнім світом суспільних правил та норм (належністю до великої групи зі спільною пам'яттю та досвідом), який не визнає належним чином цінності й гідності внутрішнього «Я», ставлячи вище інтереси спільноти або великої ідентифікаційної групи. Філософ позиціонує таку антиномію як конфлікт «внутрішнього» і «зовнішнього» — класична рамка більшості літературних творів, правда ж?

Згадаємо, що у деяких спільнотах і культурах людська гідність — це преференція не кожної людини, а передовсім воїна, ладного загинути за власні ідеали. Такий дискурс стає надзвичайно актуальним у контексті вивчення літератури про визвольні національні змагання, а також усього огрому сучасних українських текстів про Майдан та війну на Сході України. Проте у демократичних суспільствах, наголошує Ф. Фукуяма, домінує прагнення, «щоб держава визнавала фундаментальну гідність людини» незалежно від її походження, національності, статі, суспільної ролі.

Із чим стикається сьогоденне українське суспільство, якщо ми міркуватимемо у заданих Ф. Фукуямою координатах? З надміром внутрішніх «Я», які прагнуть визнання, і відсутністю спільної національної пам'яті, яка виявляється сегментованою на різні уламки, найрепрезентативніші з яких — це пам'ять про репресії українців, голодомор, політичний терор та внутрішню колонізацію, з одного боку, і «совково»-прорадянська карго-пам'ять, яка спричиняє несприйняття глобального світу, що докорінно змінився, і ностальгування за втраченою радянською імперією, підживлюване олігархічними медіа, — з іншого. Проте в обох випадках внутрішнє відчуття власної гідності прагне визнання, і носії обох колективних пам'ятей провадять свою політику ідентичності, яка у другому випадку підсилюється нав'язливою «політикою скривдженості».

«Посилення політики ідентичності — одна з головних загроз сучасним ліберальним демократіям, і якщо ми не зможемо повернутися до універсальнішого розуміння людської гідності, то приречемо себе на те, що конфлікт триватиме і в майбутньому», — міркує автор праці «Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості». На його думку, сучасні ліберальні демократії випробовуються чималою

кількістю внутрішніх загроз, як-от: розмите сприйняття людської гідності, зникнення спільного релігійного горизонту, надмірні сподівання на здатність індивіда робити моральний вибір, надзвичайне розширення уявлень про межі особистої автономії, чим — не на користь великим спільнотам — живляться експресивний індивідуалізм та індивідуалізм самовираження, аж до граничних їх проявів.

Френсіс Фукуяма наполягає, що спільні цінності виконують важливу функцію — роблять можливим суспільне життя. І хоча люди в його розумінні — глибоко соціальні істоти, схильні хотіти відповідати нормам, серед яких вони живуть, філософ усвідомлює, що більшість людей не мають безмежно глибокої, властивої лише їм індивідуальності: те, що вони вважають своєю справжньою сутністю, насправді складається з їхніх стосунків з іншими людьми, а також норм і очікувань цих інших людей. Коли у цих стосунках домінують харизматичні популісти, відкривається шлях до конструювання локальних групових ідентичностей, вузького націоналізму, сектантства, політизованої релігії: «Коли зникає усталений, спільний для всіх моральний горизонт і йому на зміну приходять какофонія альтернативних систем цінностей, більшість людей не радіє своїй щойно здобутій свободі вибору. Натомість вони гостро відчують невпевненість і відчуження, тому що не знають своєї справжньої сутності. Ця криза ідентичності веде в протилежному напрямку — від експресивного індивідуалізму до пошуку нової ідентичності, яка заново пов'яже індивіда із соціальною групою та сформує новий моральний горизонт».

Загальна тенденція у світовій політиці, якій у книзі приділено чимало уваги, — це сучасний рух у різних впливових на світовій арені країнах у бік так званого популістського націоналізму (Володимир Путін у Росії, Реджеп Ердоган у Туреччині, Віктор Орбан в Угорщині, Ярослав Качинський у Польщі, Дональд Трамп у США). Автор дослідження розмірковує, яким чином лідери-популісти використовують здобуту шляхом виборів легітимність для зміцнення своєї персональної влади: вони розхитують та знецінюють державні інституції, підривають систему стримувань і противаг, яка, власне, покликана обмежувати персональний волюнтаризм та особисту владу лідера в сучасній ліберальній демократії. Під дисфункціональну загрозу потрапляють суди, законодавчі органи, незалежні ЗМІ, непартійна бюрократія. Відтак настає світова рецесія демократії. У книзі багато цікавих прикладів, якими цей процес ілюструється, в оптиці американського філосо-

фа — різні за рівнем розвитку, статусом у світі, географією та політичним устроєм країни.

Наприклад, Угорщина, яка однією з перших у Європі скинула комуністичний режим, вступила в НАТО і в Євросоюз. Здавалося, що там надовго утвердилася консолідована ліберальна демократія. Проте прихід до влади Віктора Орбана та його партії «Фідес» повністю змінив вектор розвитку країни (імперські амбіції на Закарпатті; блокування консолідованих рішень Євросоюзу; загравання з путінською Росією). Ф. Фукуяма подивований, як швидко угорський народ пристав на популістську тезу цього політика: «ми, угорці, також вирішили, що хочемо повернути собі країну, хочемо повернути собі самоповагу і хочемо повернути собі майбутнє».

Окреме місце у розмислах Ф. Фукуяма відведено США і Великій Британії — двом провідним демократіям, які були творцями сучасного ліберального світового порядку, які за часів Рональда Рейгана і Маргарет Тетчер очолили «неоліберальну» революцію. Філософ із сумом констатує, що обидві країни на певному етапі стали повертати у бік вужчого націоналізму — популістського. Зокрема, на його думку, чимало виборців Дональда Трампа сподівалися своїми діями «повернути Америці колишню велич», несправедливо вважаючи Барака Обаму тим, хто цю велич загубив за каденції свого президентства. Схожі тези експлуатували і популістські націоналісти Великої Британії.

Для нашого українського політичного і культурного досвіду будуть цікавими міркування Френсіса Фукуяма, присвячені країнам, в яких відбулися постколоніальні «кольорові революції». Він досліджує, як Україна, Туніс, М'янма, Грузія після таких революцій стикнулися з труднощами у формуванні ефективних інституцій. Справді, історії «кольорових революцій» у культурах цих країн швидко міфологізуються, а в цей же час на практиці результати їх розвиваються або взагалі втрачаються у багатьох сферах, оскільки на заваді стають конфлікти ідентичностей у цих країнах. Цікаво, що розділ, присвячений країнам, в яких відбулися «кольорові революції», має назву «Революції гідності» — це очевидне відсилання саме до українського протестного досвіду, який може сприйматися як структурна модель сучасних протистоянь людей і державного апарату.

Ф. Фукуяма аналізує і повернення до авторитаризму та тоталітаризму у сучасній Росії, оскільки у світі до цієї держави почали ставитися як до «слабкого регіонального гравця» (Барак Обама), країни-«бензоколонки» (сенатор Джон Маккейн), яку очолює «вбивця» (Джо

Байден). Також для нього цікаві пропагування недемократичної «китайської моделі» як шляху розвитку і багатства, авторитаризм у сучасному Китаї, де уряд Сі Цзіньпіна давно говорить про «сто років приниження» Китаю і про те, як США, Японія та інші країни намагаються завдати йому повернути собі статус великої держави, якою він був упродовж тисячоліття.

Кризові процеси у сучасних ліберальних демократіях, на думку вченого, пов'язані насамперед з тим, що вони не спромоглися розв'язати проблему тимосу. І тут запроваджуються три дефініції: тимос, ізотимія, мегалотимія.

Тимос розглядається як та частина душі людини, що жадає визнання та гідності. Сучасні ліберальні демократії, — міркує Ф. Фукуяма, — обіцяють мінімальний ступінь рівної поваги, втіленої у правах людини, верховенстві права і виборчому праві. Проте вони не гарантують рівної поваги до всіх людей на практиці, особливо до представників груп, які зазнавали маргіналізації. Саме у цій точці концепція ідентичності, запропонована Фукуямою, перетинається із постколоніальною проблематикою та розвиває її далі.

Ізотимія тлумачиться як потреба мати повагу врівні з іншими людьми. Коли цілі країни відчують неповагу, створюється поштовх до агресивного націоналізму. Віряни стають ортодоксальними, коли вважають, що їхня віра спалювана та упосліджена: нерідко у такій ситуації вони об'єднуюватимуться і захищатимуть не цінності, а культ та його служителів, як це відбувається з московським православ'ям в Україні після надання Томосу українському православ'ю. Ф. Фукуяма звертає увагу, що лідери, які практикують «політику скривдженості», визнають і підтримують один одного (наприклад, дружба Трампа і Путіна).

Про мегалотимію йдеться як про бажання здобути визнання своєї вищості. Ліберальним демократіям досить добре вдавалося забезпечувати мир і певну стабільність, це можливо і відносно безпечно суспільства, які задовольняють споживацькі потреби більшості і формують «людей без почуттів», тобто без внутрішнього наповнення, без високих цілей та ідеалів, за які люди готові боротися і жертвувати собою. Мегалотимію посилює відчуття винятковості: людина прагне йти на великий ризик, вступити в епохальну боротьбу, справити значний вплив, щоб суспільство визнало її вищість. У таких виняткових контекстах, як доводить автор книги, можуть з'явитися героїчні лідери (Лінкольн, Черчилль, Нельсон Мандела), а можуть сформуватися тирані (Цезар, Гітлер, Сталін, Мао

Цзедун), які приведуть суспільство до диктатури і катастрофи.

Для вивчення художньої культури, і літератури зокрема, триада «тимос — ізотимія — мегалотимія» вбачається цікавим та актуальним дослідницьким полем, оскільки більшість літературних героїв можуть належати до однієї із цих позицій.

У процесі створення постколоніальної історії української літератури і культури будуть цікавими міркування Ф. Фукуями про функції національної ідентичності та механізми формування відчуття національної належності.

Завершуючи свою працю, Ф. Фукуяма резюмує, що «від ідентичності і політики ідентичності нікуди не подінешся» і що «сучасна ідентичність за своєю природою не постійна»

і «не обов'язково задана при народженні». Оскільки у книзі в цілому багато уваги зосереджується на тому, як локальні ідентичності можуть розділяти і відкривати простір для різних форм популізму та маніпуляцій, то фінальним акордом цієї розвідки вчений все ж робить оптимістичне міркування щодо властивості об'єднувати, якою також наділена ідентичність: саме ця властивість здатна рятувати від популізму і оберігати справжні демократичні цінності.

Тож, вивчаючи ідентичність у сучасних літературних і літературно-критичних дискурсах, обов'язково братимемо до уваги її структуру, закономірності і об'єднавчий потенціал, відрефлектовані у надзвичайно цікавій книзі Френсіса Фукуями.

Olena Bondareva,

Borys Grinchenko Kiyv University (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID 0000-0001-7126-452X

e-mail: o.bondareva@kubg.edu.ua

HOW DO WE EXPLORE IDENTITY?

Стаття надійшла до редакції 03.05.2021

Прийнято до друку 14.05.2021